

Հայ վաճառականները և նրանց դերը Վրաստանի տնտեսական կյանքում 18-րդ դ.-19-րդ դարի առաջին կեսին

Եսայան Վ. Բ.

ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ (Հայաստան, Երևան)
vardanesayan@yahoo.com

Վճռորոշ բառեր՝ վաճառականներ, մոքալաքներ, առևտրային կապիտալ, արտադրական ձեռնարկություն, կապալառու, առևտրաարդյունաբերական դաս:

Армянское купечество и его роль в промышленности Грузии 18-го и первой половины 19-го вв.

Esayan V.B.

Институт истории НАН РА (Армения, Ереван)
vardanesayan@yahoo.com

Резюме: Армянские ремесленники и купцы, которые стали переселяться в Грузию в особенности после распада царства Багратидов (1045г.), поселились в основном в городах. Грузинские купцы армянского происхождения пользовались покровительством грузинских царей, а позже местных российских властей, поскольку те имели огромную прибыль с промышленной деятельности купцов.

В Грузии купцы были свободными гражданами, называемыми мокалаки, которые играли значительную роль в развитии промышленности, внешней и внутренней торговле в 18-19 вв. Они постепенно переросли в промышленно-торговый класс, который стал играть значительную роль в экономической жизни Закавказья

Ключевые слова: купечество, мокалаки, торговый капитал, промышленное производство, подрядчик, промышленно-торговый класс.

Armenian merchants and their role in Georgian economy in 18th century and the first half of 19th century

Esayan V.B.

Institute of history of NAS RA (Armenia, Yerevan)
vardanesayan@yahoo.com

Abstract: Armenian merchants, who migrated to Georgia especially after the fall of Bagratid Kingdom (1045), settled mostly in cities. Georgian-Armenian merchants received protection from Georgian kings and later on from Russian local authorities, who were earning significant profits from their economic activity.

Merchant class in Georgia consisted of free citizens – mokalak, who played significant role in the economic development, internal and external trade of the country in 18-19th centuries. The latter gradually transferred into commercial and industrial class, which began playing key role in economic life of Transcaucasia.

Keywords: Merchant, mokalak, trade capital, industrial enterprise, contractor, commercial and industrial class.

Հայերը Վրաստանում հիշատակվում են հնագույն ժամանակներից: Հատկապես Բագրատունյաց թագավորության անկումից (1045թ.) հետո Անիից և Հայաստանի տարբեր վայրերից մեծ թվով հայեր գաղթեցրն Վրաստան՝ բնակվելով հիմնականում քաղաքներում՝ Թիֆլիս, Գրեմի, Գորի, Սղնախ, Թելավ, Անանուր և այլն: Ճնշող մեծամասնությամբ նրանք արհեստավորներ և վաճառականներ էին: Այդ «հայ առևտրական և արհեստավորական խավերը նշանակալի դեր են խաղացել...

բովանդակ արևելյան Վրաստանի կյանքում»¹, առևտրի, արհեստների, ձեռնարկատիրական գործունեության, արդյունաբերության զարգացման գործում: Հայերի դերը նշանակալի է եղել նաև Վրաստանի մշակույթի, գիտության, շինարարության, հասարակական-քաղաքական ասպարեզներում:

Հաստատվելով Վրաստանում, հայերը մեծամասնություն են կազմում երկրի քաղաքներում: Թիֆլիսում ռուսական կառավարության ներկայացուցիչ Ս.Բուռնաշևը գրում է, որ տե-

¹ Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Հայերը Վրաստանում, «Պատմաբանասիրական պրպտումներ», աշխատասիրությամբ Պարույր Մուրադյանի, Ս.Էջմիածին, 2010, էջ 348:

ղի հայերը 18-րդ դարի 80-ական թթ. Բաժանվում էին ազնվականների, առևտրականների, արհեստավորների և երկրագործների դասերի²:

Ըստ Ա. Երիցյանի, 19-րդ դարի 20-ական թթ. Վրաստանի քրիստոնյա բնակչության 1/3-ը հայեր էին, իսկ «վրացիք՝ պակաս, քան 2/3-ը³: 19-րդ դարի 20-ական թթ. Վրաստանի քաղաքային բնակչության պատկերն այսպիսին էր. Թիֆլիս՝ 2951 տուն հայ և 417 տուն վրացի և ռուս, Գորի՝ 331 տուն հայ և 121 տուն վրացի և ռուս, Անանուր՝ 123 և 24, Թելավ՝ 236 և 74, Մոնախ՝ 377 և 12: Ութ քաղաքացուց յոթը հայ էր և մեկը վրացի, իսկ չորս գյուղացուց երեքը վրացի, մեկը հայ⁴:

Հայերի տնտեսական դրությունը գնալով բարելավվում էր: Դրան նպաստում էր վրաց թագավորների քաղաքականությունը, որոնք աշխատում էին ամեն տեսակ արտոնություններով, հասկապես առևտրի ոլորտում⁵ գրավել հայերին՝ թե քաղաքներում բնակեցնելու, թե նոր քաղաքներ հիմնելու համար:

19-րդ դարի սկիզբին Թիֆլիսում զարգանում էր առևտրային կապիտալը, որն ավելի ուշ վերածվում է արդյունաբերական կապիտալի: Թիֆլիսում կար թանկարժեք և արհեստագործական ապրանքների, նպարեղենի մոտ 500 խանութ⁶, որոնք պատկանում էին հայերին: Վաճառականները գրեթե բացառապես, իսկ արհեստավորների մեծ մասը հայեր էին, որոնք միավորված էին համքարությունների մեջ: Վրաստանի հայ վաճառականները, ինչպես նշվում է վավերագրերից մեկում, կանոնավոր առևտրական կապեր ունեին Կարինի, Բայազետի, Ախալցխայի, Կարսի, Կոստանդնուպոլիսի, Ալեքսանդրիայի, Երևանի, Խոյի, Թավրիզի, Նախիջևանի, Թեհրանի, Բաղդադի, Սպահանի և այլ քաղաքների հետ: Նույն վավերագրերը թվարկում է, թե վաճառականները ինչ էին բերում Պարսկաստանից, Հնդկաստանից, Թուրքիայից, Ղարաբաղից,

Շիրվանից, Նախիջևանից, Իսերեթից և ինչ էին արտահանում⁷:

Վրաստանի հայ վաճառականները դեռևս 17-րդ դարից առևտրական կապեր ունեին Ռուսաստանի հետ, որոնք առանձնապես աշխուժացան 18-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ վերստին բացվեց «օսեթական ճանապարհը», որն անցնում էր Դարիալի կիրճով⁸: Վրաստանի հայ վաճառականները, որոնք ոչ միայն Թիֆլիսից էին, այլև Գորիից, Դուշեթից, Անանուրց, Քուրայիսից, իրենց ապրանքներն առաքում էին Մոսկվա, Աստրախան, Արխանգելսկ և այնտեղից էլ՝ այլ երկրներ:

Վրաստանի հայ վաճառականները մասնակցում էին նաև ռուս-պարսկական առևտրին: Նրանք վաղուց առևտրական կապեր ունեին Պարսկաստանի հետ: Պարսից շահերից նրանք ստացել էին իրենց ապրանքներից գանձվող մաքսի 50% զեղչի արտոնություն⁹: Վրացահայ վաճառականները դեռևս 17-րդ դ. վերջին-18-րդ դ. սկզբին սկսեցին նշանակալի դեր խաղալ Արևելքի հետ Վոլգա-կասպյան ուղով Ռուսաստանի կատարած առևտրում և տնտեսական հարաբերություններում: Ռուսական կառավարությունը ցանկանում էր Վոլգա-կասպյան ճանապարհը դարձնել Եվրոպան Արևելքի երկրների հետ կապող միակ առևտրական ուղին: Ռուսական կառավարությունը 17-րդ դ. երկրորդ կեսին-18-րդ դ. սկզբին հայ վաճառականներին, մասնավորապես՝ Նոր Ջուղայի առևտրական ընկերությանն էր համարում արևելյան առևտրում իր նպատակների իրագործման հիմնական միջոցը¹⁰: Վոլգա-կասպյան ուղով հայերի կատարած առևտուրը գտնվում էր պարսկահայ վաճառականների և Նոր Ջուղայի հայկական վաճառականական ընկերության ձեռքին: Սակայն 18-րդ դարի առաջին քառորդում նրանք կորցրին իրենց գերակշռող ազդեցությունը: Ռուսական կառավարությունը որոշ չափով

² Бурнашев С.Д., Картина Грузии или описание политическое состояния царств Карталийского и Кахетийского, Тбилиси, 1896, с. 1.

³ Երիցյան Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում (1800-1832), մաս Ա, Թ., 1894, էջ 139:

⁴ Նույն տեղում, էջ 139-140:

⁵ Тетвадзе Ш., Тетвадзе О., Армяне в Грузии (с древних времен до сегодняшнего дня), Тбилиси, 2008, с.25.

⁶ Бурнашев С.Д., նշվ. աշխ., էջ 3:

⁷ Акты собранные Кавказскою археографическою комиссиею (այսուհետ՝ АКАК), т. V, ч. I, Тифлис, 1873, док. 396, с. 332-340.

⁸ Մարտիրոսյան Վ., Հայերը Վրաստանի առևտրատնտեսական կյանքում, «Էջեր հայ գաղթավայրերի պատմության», Ե., 1996, էջ 150:

⁹ Архив Внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. Отношения России с Персией. 1777-1778гг., д. 484, л. 146.

¹⁰ Քյուրբջյան Ա.Հ., Ռուսաստանի տնտեսական քաղաքականությունն Արևելքում և հայ վաճառականությունը (XVIIIդ. սկիզբ), ԼՀԳ, 1973, N 9, էջ 14:

դժգոհ լինելով Նոր Ջուղայի վաճառականական ընկերության գործունեությունից, մաքսերի և փոխադրավարձի վճարման հարցում արտոնություններ տվեց նաև մյուս հայ վաճառականներին¹¹, մասնավորապես՝ վրացահայերին: Այսպես, 1712 թ. փետրվարի 5-ին վրացահայ վաճառականներ Մամաջանը, Ավթանդիլը, Հարությունը խնդրագիր են հղում Պետրոս I-ին՝ Նոր Ջուղայի հայ վաճառականներին շնորհված արտոնություններից օգտվելու համար: Պետրոս I-ը ընթացք է տվել նրանց խնդրանքին, և Սենատը 1712 թ. փետրվարի 12-ի հրամանագրով բավարարել է այն¹²:

18-րդ դարում Աստրախանում առևտուր անող պարսկահայ վաճառականներից բացի աչքի էին ընկնում Այսրկովկասի տարբեր քաղաքների, այդ թվում՝ Վրաստանի քաղաքների հայ վաճառականները¹³: Նրանք Աստրախանի ծովային մաքսային գրանցամատյանում նըշվում են «վրացահայեր», որոնց թվում կային խոշոր առևտրականներ¹⁴:

Վրաստանում վաճառականական դասը ազատ քաղաքացիներն էին՝ մոքալաքները, որոնք կարևոր դեր էին խաղում երկրի տնտեսական զարգացման գործում, արտաքին և ներքին առևտրում 18-19-րդ դարերում:

Մոքալաք (վրացերեն՝ մոքալաքե) թարգմանվում է քաղաքի բնակիչ, քաղաքացի: Միայն Թիֆլիսի և Գորիի քաղաքացիներն էին կոչվում մոքալաքներ, որոնք հիմնականում առևտրականներ և արհեստավորներ էին, իսկ մինչև 19-րդ դարի 30-ական թթ. բացառապես հայեր¹⁵: Գորիի մոքալաքներն աստիճանով ցածր էին Թիֆլիսի մոքալաքներից¹⁶: Մինչև 16-րդ դարը մոքալաք էին կոչվում բոլոր

ազատ քաղաքացիները՝ արքունիքի հետ կապված հայ խոշոր վաճառականներն ու արհեստավորները, իսկ 18-րդ դարում «միայն թագավորի կամքով» սկզբունքով մոքալաք կարող էին դառնալ թագավորի մոտ ծառայության մեջ գտնվող ցածր խավի բոլոր մարդիկ, որոնք բնիկ քաղաքացիներ էին¹⁷: Աստիճանաբար մոքալաք կոչումն օգտագործվում է Թիֆլիսի հարուստ խավի համար: Այն դարձավ պատվավոր կոչում մոտ 16-17-րդ դարերում¹⁸: Այդ «պատվավոր քաղաքացիները», որոնք ունեին տոհմիկ քաղաքացիական ծագում, վճարում էին հատուկ հարկ՝ մախթա, որը կազմում էր տարեկան 4000 ռուբլի:

Մոքալաքները կարող էին լինել պետական պաշտոնյա, արհեստավոր, բայց նրանց հիմնական զբաղմունքը առևտուրն էր¹⁹, որը նրանց դարձնում էր հարուստ դրամատերեր: Վրաց թագավորները մեծ եկամուտներ էին ստանում նրանց տնտեսական գործունեությունից: Թագավորը մոքալաքների օգնությանն էր դիմում, երբ դրամական փոխառության կարիք էր զգում: Ազնվականությունը ևս վաճառականական այս խավի օգնությանն էր դիմում՝ խնդրելով փոխառություններ:

1825թ. տվյալներով Թիֆլիսում ապրում էին 2.2 հզ մոքալաք²⁰, իսկ 1832թ. Թիֆլիսի 9447 արական սեռի հայ բնակիչներից 1400-ը մոքալաքներ էին²¹; 1864 թ. Թիֆլիսի մոքալաքների թիվը հասնում է 3.7 հազարի²²: Մոքալաքների դասը մինչև 19-րդ դարի 30-ական թթ. կազմում էին հայերը, բացի մի վրացի ընտանիքից, որն այդ դասի մեջ էր ընդունվել ռուսական կառավարության ժամանակ²³:

Մոքալաքների դասը բաժանված էր մի քանի աստիճանի, ինչպես ազնվականները: Կային առաջին, երկրորդ, երրորդ կարգի մոքալաքներ ըստ այն հարկերի, որ վճարում էին: Առաջին և երկրորդ կարգի մոքալաքներն

¹¹ Նույն տեղում, էջ 15:

¹² Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века (сборник документов), т.2, ч. I, Е., 1964, док. 28, с. 60-61.

¹³ Յուխտ Ա., Աստրախանի հայկական գաղութի բնակչության սոցիալական կազմը XVIIIդ. Առաջին կեսում, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957, N 7, էջ 56:

¹⁴ Юхт А., Восточная торговля России в 30-40-х годах XVIII века и роль в ней армянских купцов, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1956, N 8, էջ 47:

¹⁵ Обзорение Российских владений за Кавказом, ч. I, СПб, 1836, с. 211; տես նաև՝ Կարաբեյ Դ., Берзенов Н., Тифлис в историческом и этнографическом отношении, СПб, 1870, էջ 88.

¹⁶ Обзорение..., с. 211; տես նաև՝ Անանուն Գ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870), հ.1, Բարնո, 1916, էջ 15:

¹⁷ Պետրոսյան Ա., Մոքալաքները հայ-վրացական տնտեսական-քաղաքական հարաբերություններում, ԼՀԳ, 1966, N 12, էջ 91:

¹⁸ Анчабадзе Ю. Д., Волкова Н.Г., Старый Тбилиси, М., 1990, с. 27.

¹⁹ Обзорение..., с. 212.

²⁰ Анчабадзе Ю. Д., Волкова Н.Г., նշվ. աշխ., էջ 27:

²¹ Обзорение..., с. 196.

²² Анчабадзе Ю. Д., Волкова Н.Г., նշվ. աշխ., էջ 28:

²³ Обзорение..., с. 211; տես նաև՝ Անանուն Գ., նշվ. աշխ., էջ 14-15:

իրենց սոցիալական դրությամբ և իրավունքներով հավասարեցված էին ազնվականներին: Վրաց թագավորների օրոք առաջին կարգի մոքալաքներ էին Շադիյանները, Աբխազոմովները, Յուզբաշյանները, Խարազովները, Թամամաշյանները, Թաթոնները, Իզմիրովները և այլք: Մինչև 19-րդ դարը՝ Վրաստանի անցնելը Ռուսաստանի տիրապետության տակ (1801թ.), եղել է 241 մոքալական ընտանիք, որոնցից 53-ը առաջին կարգի, 91-ը՝ 2-րդ կարգի, 97-ը՝ 3-րդ կարգի և չորս ընտանիք էլ եկեղեցական մոքալաքներ: 1818թ. փետրվարի 20-ին մոքալաքների խնդրով զբաղվող հանձնաժողովը կազմում է նոր ցուցակ, որտեղ 1-ին կարգի մոքալաքների ընտանիքների թիվը 49 էր, իսկ նրանց հարստությունը 50000 ռուբլուց ավելի էր²⁴:

1830-ական թթ. սկզբին Թիֆլիսի զինվորական նահանգապետի առաջարկով կազմվել է քաղաքի մոքալաքների անվանական ցանկ: Ցուցակում ընդգրկվածներից 120-ը (ընտանիքի գլխավորները) ունեին 1 հազար և ավելի ռուբլի արծաթ, 61-ը՝ 10 հզ. ռուբլի արծաթ, 8-ը՝ 50 հզ. ռուբլի արծաթ և «աղքատ» մոքալաքներ, որոնց ունեցվածքը չի նշվում²⁵, թեև թվարկվածներն էլ զգալիորեն քիչ են ցույց տվել իրենց ունեցածից:

Կովկասի փոխարքայի միջնորդությամբ և Կովկասյան Կոմիտեի սահմանադրությամբ ընդունված տոհմական առաջին քաղաքացիների (մոքալաքների) անվանական ցանկը, որը 1859թ. հունիսի 7-ին հաստատել է Ալեքսանդր ցարը, նշվում են հայտնի տոհմերին պատկանող (79 տուն) անձիք²⁶, որոնց մի մասը եղել են Թիֆլիսի քաղաքագլուխներ, Թիֆլիսի քաղաքային վարչության անդամներ: 1830-ական թթ. ցանկում նշվածներից բացի, 1859թ. ցանկում հիշվում են Միրիմանյանները, Փրիդոնյանները, Սարաջևները, Եվանգուովները և ուրիշներ:

Մոքալաքները ևս ստեղծեցին իրենց դասային կազմակերպությունները (վաճառականական զիլդիաներ) և համախմբվեցին սեփական շահերի շուրջ:

Վրաստանի՝ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց հետո էլ տասնամյակներ

շարունակ Թիֆլիսի առևտուրը բացառապես հայ մոքալաքների ձեռքում էր²⁷: 18-րդ դարի վերջին-19-րդ սկզբին Թիֆլիսի առևտրային կապիտալի շրջանառությունը 300.000 ռուբլի արծաթ էր²⁸: Կարելի է ենթադրել, որ խոսքը գնում է հայ վաճառականների կապիտալի շրջանառության մասին: 19-րդ դարի սկզբին Թիֆլիսում կար 7 իջևանատուն, որոնք պատկանում էին հայ հարուստ վաճառականներին, 1264 կրպակ և առևտրային շարքեր, այդ թվում 3-ը՝ արքունական²⁹: Իջևանատների և կրպակների տերերը զգալի եկամուտ են ստացել դրանք վարձակալության տալով: Դրա գինը, կապված տեղի, կրպակի տարածքի, ապրանքի տեսակի ու գնի և այլնի հետ, կարող էր լինել 10-ից մինչև 60 ռուբլի արծաթ՝ ամսական³⁰: 1825թ. Թիֆլիսում կար 1130 արհեստավոր և 660 առևտրաարդյունաբերող: Արհեստանոցները, խանութները կենտրոնացած էին հիմնականում «Հայկական շուկայում»³¹:

1843թ. Այսրկովկասի Գլխավոր վարչության տարեկան հաշվետվության մեջ նշվում է, որ Թիֆլիսի առևտրով զբաղվող քաղաքացիների թիվը հասնում է 400-ի, իսկ նրանց տարեկան շրջանառությունը չի գերազանցում 4 մլն ռուբլին³²: Սա թերևս վկայում է 19-րդ դարի 30-40-ական թթ. Թիֆլիսի հայ վաճառականական խավի առևտրական շրջանառության մասին: Ըստ 1846թ. փետրվարի 28-ի վավերագրի, Ռուսաստանի հետ առևտուրը գտնվում է բացառապես հայերի ձեռքին և տարեկան շրջանառությունը հասնում է 5.534.600 մլն ռուբլու³³:

Հայ վաճառականները գերիշխող դիրք ունեին նաև Վրաստանի այլ քաղաքների և շրջանների արտաքին ու ներքին առևտրում: Գորիի վաճառականները գործուն մասնակցություն են ունեցել Եվրոպայի հետ առևտրում: Նրանք մինչև 1 մլն ռուբլու ապրանքներ էին ուղարկում Լայպցիգի և Մարսելի տոնավաճառներ: 18-րդ դարի վերջին-19-րդ դարի սկզբին Գորիում կար 174 կրպակ, որոնցից 40-ը գործվածքեղենի և կտորեղենի, մյուսները՝

²⁷ Обзорение..., ч. I, с. 249.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 248:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 192:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 194:

³¹ Анчабадзе Ю. Д., Волкова Н. Г., նշվ. աշխ., էջ 55:

³² АКАК, т. IX, ч. II, 1884, док. 520, с. 608.

³³ Անանուն Դ., նշվ. աշխ., էջ 193:

²⁴ Պետրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 96:

²⁵ Анчабадзе Ю. Д., Волкова Н. Г., նշվ. աշխ., էջ 27:

²⁶ «Մեղու Հայաստանի», 1862, N 6; АКАК, т. XII, ч. I, Тифлис, 1904, док. 143, с. 226-227.

գինու, օդու, կաթնամթերքի և այլն³⁴: 19-րդ դարի սկզբին Թելավում կար 60 խանութ, առևտրով զբաղվում էին 57 հոգի, որից 10-ը՝ խոշոր առևտրականներ էին³⁵: Ախալցխայում հայ վաճառականների գործունեությունն ընդլանվել է 19-րդ դարի 30-ական թթ-ից: Երբ 1826թ. պարսիկները ներխուժեցին Վրաստան, Այսկովկասի, հատկապես Թիֆլիսի հայ վաճառականները չունենալով Պարսկաստանի հետ ուղղակի հարաբերությունների հնարավորություն, որպես առևտրի ուղի ընտրեցին Ախալցխան, Կարսը և Բայազետը, որտեղից անցնում էին Խոյ: Ախալցխայով տարանցիկ առևտուր էին անում Լայպցիգի և Նիժնի Նովգորոդի տոնավաճառներում³⁶:

Թիֆլիսի տնտեսական կյանքում և առևտրատնտեսական հարաբերություններում կարևոր դեր էին խաղում Թիֆլիսի մելիքները, որոնք կառավարել են քաղաքը մինչև Վրաստանի անցնելը Ռուսաստանի տիրապետության տակ: Նրանք նույնպես բացառապես հայեր են եղել: Այդ պաշտոնը 1714թ-ից թագավորական հրովարտակով ժառանգական իրավունքով վարել են Բեհբուդյան տոհմի իշխանները, որոնց նախահայր Բեհբուդը հիշատակվում է 17-րդ դարի կեսին «խոջա» տիտղոսով³⁷: Մելիքները ևս մոքալաքներ էին: Վրացի պատմաբան Շ.Չխեթիան Թիֆլիսի մելիքների հայ լինելու հանգամանքը բացատրում է այն իրողությամբ, որ քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը հայեր էին, և պետական բարձրագույն իշխանությունը հաշվի էր նստում դրա հետ ու քաղաքագլուխ նշանակում հայի³⁸:

Թիֆլիսի մելիքը գլխավորում էր քաղաքը, բայց նրան ենթարկվում էր նաև քաղաքի շրջակայքը: Ռուսական տիրապետության սկզբում մելիքի պաշտոնը նույնացվեց ոստիկանապետի (полицмейстер) պաշտոնին³⁹: Մելիքն ուներ մեծ իշխանություն և պարտականություններ՝ առևտուրը պահել բարեկարգ վիճակում, հետևել չափ ու կշռի ճշտությանը,

առևտրի արդարությանը՝ առանց խաբելու և կեղծելու: Մելիքը պետք է հետևեր, որ առևտրականները բավարարվեին չափավոր հասույթով և այլն: Վեճերի դեպքում մելիքը հրավիրում էր անվանի վաճառականներին, հարցերը լուծում էր գրավոր դատավճռով, որը հաստատում էր իր և դատաքննությանը մասնակցողների կնիքով⁴⁰: Մելիքները հավաքում էին հարկերը, ունեին իջևանատներ, կավածքներ: Մելիքի գլխավոր պարտականություններից էր քաղաքի հինգ դարպասների բանալիներն իր մոտ պահելը⁴¹:

Մելիքն ուներ մի կարևոր արտոնություն վրաց թագավորների ժամանակ: Վրաստանում անշարժ գույքի, կավածքների վաճառքի և գնման թղթերը, կավածագրերը վավերացված էին համարվում, երբ նրանց վրա դրվում էր թագավորի կնիքը: Բացառություն էին Թիֆլիսի կավածքները, որոնց վաճառքի և գնման թղթերի վավերականության համար թագավորի կնիքի հետ պետք է լիներ նաև հայ մելիքի կնիքը⁴²: Մա վկայում է, որ «Թիֆլիսի անշարժ կավածքները գլխավորապես հայերին էին պատկանում»⁴³:

Դեռևս վրաց թագավորության շրջանում արքունի շատ ձեռնարկություններ (թնդանոթի, վառողի և այլն), իսկ ռուսական տիրապետության շրջանից արդյունաբերական շատ ճյուղեր շահագործվում էին կապալալիս եղանակով: Կապալառուները հիմնականում հայեր էին: 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական և 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ շատ մոքալաքներ սկսում են զբաղվել կապալառությամբ: Չորքին մթերք և այլ ապրանքներ մատակարարելը, պետական հաստատությունների համար շինություններ կառուցելը, բեռների տեղափոխությունը և այլն, կատարվում էին կապալների եղանակով, որ ռուսական հրամանատարությունը աճուրդով հանձնում էր մասնավոր անձանց: Հանդես եկան հայ կապալառուներ, որոնք կապալով վերցրել էին տնտեսության բոլոր ճյուղերը, նաև տուրքերի գանձումը: Կապալառուներին անվանում էին «փողրաթի»: «Չկայ այնպիսի փողրաթ, որ կամ բոլորովին Հայոց

³⁴ Обозрение..., ч. II, 1836, էջ 74:

³⁵ Աբրահամյան Վ., Հայ համբարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18-20-րդ դարի սկիզբ), Ե., 1971, էջ 92:

³⁶ Обозрение..., ч. IV, 1836, էջ 235:

³⁷ Երիցյան Ա., Թիֆլիսի հայք և նոցա վիճակագրությունը, «Փորձ», Թիֆլիս, 1879, հ.10, էջ 13:

³⁸ Чхетия Ш., Армяне в Тбилиси в шестидесятих годах XIX века, ՊԲՀ, 1958, N 3, էջ 61-62:

³⁹ АКАК, т. I, 1866, док. 538, с. 422.

⁴⁰ Պետրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 94:

⁴¹ Ստորագրություն Թիֆլիզոյ «Գարուն», Թ., 1866, N 1, էջ 62:

⁴² АКАК, т. I, 1866, док. 151, с. 193.

⁴³ Լեո, Երկ. Ժող., հ. 4, Ե., 1984, էջ 78:

ձեռքին չլինի, կամ օտարի հետ ընկեր չլինին», - գրում է Թիֆլիսի «Գարուն» ամսագրի հոդվածագիր Ա. Հակոբյանը⁴⁴: Դա այնքան եկամտաբեր էր, որ արհեստավորից մինչև աստիճանավոր, թողնելով իրենց զբաղմունքը, դառնում էին փողրաթչի և դրանով հարստանում⁴⁵:

Հայ կապալառուն առևտրական դրամագլխի ներկայացուցիչ էր, որ միջնորդի դեր էր խաղում սպառողի և արտադրողի միջև: Նյութապես ամրապնդվելով, կապալառուն ձրգտում էր ազդեցություն ունենալ արտադրության և շուկայի վրա, իր կամքը թելադրել արտադրողին և նոր ուղղություն տալ ողջ սնտեսական կյանքին⁴⁶: Ձգտելով անձամբ մասնակցել արտադրությանը, կապալառունների դասն իր կուտակած առևտրական կապիտալը վերածում էր արդյունաբերականի: Նոր առևտրականն իր կապիտալով բերում էր մրցակցություն, և դա մեծ հարված էր համքարական կազմակերպությանը, որն այլևս խոչընդոտում էր արտադրության զարգացմանը:

⁴⁴ Ստորագրություն Թիֆլիզոյ, «Գարուն», Թ., 1866, N 4, էջ 255:

⁴⁵ Երիցյան Ալ., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում (1800-1832), մաս Ա, էջ 422-447:

⁴⁶ Անանուն Դ., նշվ. աշխ., էջ 233: